

על אוצר הגאונים

החדש – מסכת

בבא בתרא

ירחמיאל ברודי, כרמיאל כהן ויהודה צבי שטמפפר, אוצר הגאונים החדש: מסכת בבא בתרא: מקורות מדפוסים ומכתבי יד, ערוכים לפי סדר התלמוד, בליווי הערות ומפתחות, ירושלים: מרכז מורשת הרב נסים, תשע"ז, [6] + 744 עמ'

לפני כתשעים שנה, בשנת תרפ"ח (1928), פרסם בנימין מנשה לויך את 'אוצר הגאונים' על מסכת ברכות, הראשון בכרכי הסדרה 'אוצר הגאונים', ועד פטירתו בשנת תש"ד (1944) יצאו עוד שנים עשר כרכים, והסדרה הגיעה עד אמצע מסכת בבא מציעא. בעיזבונו של לויך נשארו רשימות של תשובות גאונים על כמה מסכתות נוספות,¹ אך שנים רבות לאחר פטירתו לא הייתה התקדמות של ממש במפעל החשוב הזה, אם כי נעשו כמה ניסיונות לקדמו. בשנת תשכ"ז (1967) פרסם הרב חיים צבי טויבש את 'אוצר הגאונים' למסכת סנהדרין; בשנת תשנ"ה (1995) פרסם הרב יקותיאל כהן שני כרכים של 'גנזי הגאונים' על שלושת הפרקים הראשונים של בבא בתרא; ובשנת תשע"ו (2016) פרסם הרב אליהו רחמים זייני את 'אוצר הגאונים' על מסכת עבודה זרה.

הצורך בחיבור מן הסוג הזה נובע מן האופי המיוחד של ספרות הגאונים ושל דרכי פרסומה. תורתם של גאוני בבל נמצאת בחיבורי הגאונים ובתשובותיהם, שחלקם פורסמו וחלקם נותרו בכתבייד ובקטעי גניזה. גם החיבורים שפורסמו היו מפורדים ומפוזרים בספרים שונים ובמאמרים רבים בכתביעת שנדפסו בארץ ומחוצה לה. פיזור זה הקשה את הלימוד והמחקר של ספרות הגאונים ובני זמנם, ועל כן עלה הצורך בכינוס תורתם.

לויין בחר לכנס את תורת הגאונים על פי סדרו של התלמוד הבבלי. בחירה זו נבעה מטעמים שבדיעבד ומטעמים שלכתחילה: מן הקשיים שבאיסוף החומר בדרכים אחרות – על פי מחברים או על פי נושאים – ומן הדרך שבה תפס לויין את מקומם של הגאונים כממשיכיהם של אמוראי בבל הקדומים.² בחירה זו של לויין עוררה ביקורת חריפה מזה וזכתה לתמיכה מרובה מזה.³ בין כך ובין כך העובדה ש'אוצר הגאונים' הוא כלי שימושי מאוד הנלווה ללימוד הסדיר של התלמוד הבבלי עזרה להפיץ את העיון בתורתם של הגאונים כחלק מהותי מן העיסוק בתלמוד הבבלי – הן בתחום הלימודי וההלכתי והן בתחום המחקרי. אין ספק שנכונים הדברים שכתב ירחמיאל ברודי על מפעלו של לויין, 'שעשה יותר מכל אדם אחר בעת החדשה להחזיר את תורת הגאונים לתודעתו של ציבור הלומדים, בעיקר במפעל של אוצר הגאונים' (עמ' 1).

*

בשנים האחרונות החל ברודי יחד עם כרמיאל כהן וצבי שטמפפר לקדם את המפעל באופן שיטתי לקראת השלמתו. בשנת תשע"ב (2012) יצא הכרך הראשון בסדרה החדשה, 'אוצר הגאונים החדש' למסכת בבא מציעא, ולאחרונה יצא לאור כרך עב כרס על מסכת בבא בתרא. כפי שציין ברודי, 'אנו שוקדים על כרך נוסף, שיוקדש בעיקר למסכתות שבועות ועבודה זרה' (עמ' 1), ומהפניות בספר גופו אפשר ללמוד על תוכניות עתידיות לכרך שיוקדש לסדר קודשים (עמ' 268).

הספר נראה כאנתולוגיה שגרתית: אוסף טכני של מקורות המסודרים על פי סדר התלמוד. אך למעשה יש בו הרבה יותר מכך, או כלשון המליצה התלמודית, יש בו חוכמה ולא רק מלאכה. עצם מלאכת האיסוף והמיון איננה פשוטה. האיסוף נעשה מתוך חיבורי הגאונים ובני זמנם, בעיקר מתוך תשובות הגאונים, ספרות ההלכה ('הלכות גדולות' ו'הלכות פסוקות') וספרות המונוגרפיות. כמו כן נאספו ציטוטים רבים מאוד של דברי הגאונים מתוך חיבורי הלכה ופרשנות של הראשונים. המקורות נאספו מתוך דפוסים, כתבייד וקטעים מן הגניזה הקהירית, וכך נוסף על מקורות שהודפסו בעבר, יש בספר עשרות מקורות חדשים שמודפסים כאן לראשונה: תשובות גאונים, קטעים מן הספרות המונוגרפית וציטוטי גאונים מספרות הראשונים.⁴ אין צריך להכביר

2 לויין, מבוא, עמ' ii; ידידיה, עמ' 293-294; פוקס, עמ' 20, הערה 37.

3 ידידיה, עמ' 295-297.

4 לדוגמאות בעלמא של תשובות חדשות ראו: סימן כט, עמ'

22-23; סימן תעו, עמ' 333-334.

מילים על החשיבות של פרסום מקורות חדשים אלה. זאת ועוד, האיסוף המלא של כל המקורות מספרות הגאונים אפשר למהדירים ראייה של מכלול המקורות של ספרות זו, וראייה זו סייעה להם לתקן תשובות על פי מקבילותיהן, להשלים קטעים מתוך מקורות אחרים, ולהחליט אילו מן הטקסטים הם מדפיסים ואיזה מקור הם מעדיפים על פני משנהו.⁵ בנקודה זו יש הבדל מסוים בין דרכו של לוין לדרכם של המהדירים בכך זה. ב'אוצר הגאונים' של לוין בולטת מבחינה גרפית נטייתו לסדר מקורות מקבילים בשני טורים או בשלושה טורים. במהדורה החדשה מיעטו העורכים לנקוט דרך זו, ובדרך כלל העדיפו לבחור נוסח אחד ולציין בהערות למקורות דומים. עם זאת גם במהדורה זו החליטו לעיתים העורכים שיש הצדקה לסדר את המקורות בטורים מקבילים.⁶

רבים מן הקטעים – חדשים גם ישנים – הודפסו מתוך כתבייד. כלומר גם קטעים שכבר נדפסו בעבר זכו ל'פנים חדשות' בזכות בדיקה חוזרת של כתיב היד, והמהדירים לא הסתפקו בנוסח שנדפס בעבר. לעיתים עצם ההשוואה בין נוסחים שונים של המקורות הובילה לדיוק ככוונתם של הגאונים בעניין הנדון עצמו ובדרכי הפסיקה והפרשנות שלהם.⁷

כאמור הספר משלב קטעים רבים מתוך הספרות המונוגרפית של הגאונים – ספרות שפרסמו חוקרים שונים, ספרות שפרסם לא מכבר ברודי עצמו, וחיבורים שעדיין ספונים בכתבייד.⁸

חלק נכבד מספרות הגאונים – הן מונוגרפיות של הגאונים והן תשובות שלהם – השתמר בערבית-יהודית, והקטעים מובאים בספר בתרגום לעברית. התרגומים הם של עורכי הספר, והם תרגמו לא רק קטעים שהם מפרסמים

5 לשחזור שאלה שקוצרה באחד המקורות והושלמה על פי מקור מקביל ראו: עמ' 508, הערה 4; עמ' 509, הערה 7; לדילוג על חלק מתשובה ראו: עמ' 479, הערה 1; לדיון ביחס בין נוסחים שונים של תשובות ראו למשל: עמ' 290, הערה 4; עמ' 486, הערה 1.

6 ראו למשל: סימנים תשג, תשנט, תשסג, תתצט.

7 ראו למשל: עמ' 499, הערה 4 – תיקון הקביעה שרב סעדיה גאון פסק על פי הירושלמי על סמך נוסח נרחב יותר של דבריו.

8 די לעיין במפתח המקורות כדי לראות את עושר המקורות שבהם השתמשו בחיבור. עיון קל במפתח כתביידיד של ספרות הגאונים והראשונים (עמ' 721-725, 741-742) מלמד על כמות המקורות שנבדקו מחדש או הודפסו לראשונה מתוך כתבייד וקטעי גניזה.

לראשונה מכתבייך, אלא גם קטעים שכבר פורסמו ותורגמו בעבר זכו בספר זה לתרגום מחודש.⁹

אחד האתגרים של העוסקים בתשובות גאונים הוא זיהוי מחברי התשובות. לעיתים חסר זיהוי, ולעיתים יש בידינו זיהויים סותרים. גם בתחום הזה יש לספר שלפנינו תרומה חשובה.¹⁰ בהקשר הזה מעניינת קביעת העורכים ש'בכרך הנוכחי מצאנו דוגמאות רבות יחסית של תופעה ייחודית בתשובות הגאונים: פניות כפולות. לעתים פנו שואלים במקביל לשתי ישיבות' (עמ' 5). אף שחלק מן הגאונים התנגדו לתופעה הזאת והתרעמו על שאלות מהסוג הזה, ככל הנראה הייתה התופעה נפוצה למדי.

הערות המהדירים קובעות ברכה לעצמן. בדרך כלל הן קצרות מאוד, אך לעיתים הן חורגות הרבה מעבר למידע טכני וכיבליוגרפי. הערות לא מעטות עוסקות בנוסחי התלמוד ומבליטות את ההבדלים שבין הנוסח של הגאונים לכין נוסחי הדפוסים וכתביהיד שבידינו.¹¹ בין השאר העירו המהדירים על לשונות פירוש או סיכום הנמצאות בדפוסים וכתביהיד אך חסרות בדברי הגאונים.¹² כמו כן יש בהערות מידע רב על כללי פסיקת הלכה ועל כללים מתודולוגיים של הגאונים,¹³ וכן דיונים בענייני הלכה,¹⁴

9 למשל קטעים רבים מספר 'המקח והממכר' תורגמו מחדש

מן המקור. ראו למשל: סימן שסח, עמ' 254, הערה 1. תשובה

מערבית תורגמה שלא כתרגומו של אברהם אליהו הרכבי. ראו:

סימן תקלז, עמ' 384, הערה 1. שני קטעים בעמ' 551 תורגמו

שלא כתרגומם של המהדירים הקודמים. ראו: שם, הערות 1, 2.

10 לדיונים בזיהוי התשובות ראו למשל: עמ' 401, הערה 3; עמ' 444, הערה 2; עמ' 457, הערה 6.

11 ראו למשל: עמ' 131, הערה 4; עמ' 230, הערה 1; עמ' 390,

הערה 8; עמ' 396, הערות 1, 7; עמ' 404, הערה 1; עמ' 420,

הערה 4; עמ' 428, הערה 5; עמ' 491, הערה 6. לדיון בברייתא

שאינה נמצאת לפנינו בתלמוד אך מצוטטת בספר 'הלכות

גדולות' ובדברי רב סעדיה גאון ראו: עמ' 392, הערה 3.

12 ראו למשל: עמ' 256, הערה 3; עמ' 259, הערה 2; עמ' 421, הערה 5.

13 לדיון בכללי פסיקה ראו למשל: עמ' 496, הערה 3; לגאונים

שייחסו לאמורא דברים של סתם התלמוד שהם לפי שיטתו

ראו: שם, עמ' 428, הערה 3; עמ' 438, הערות 2, 4.

14 ראו למשל דיון במשומד בנוגע לענייני ירושה בהערות לעמ' 388;

לחידוש הלכתי המחייב את הסופר לחתום על שטר

של בית דין ראו: עמ' 598, הערה 1. בעמ' 643, הערה 3, צוין

בקיצור נמרץ שדעת רב משה, ראש ישיבת סורא, שהכשיר

קלף שעובד בדרך שונה מן הדרך המקובלת, לא התקבלה

פרשנות, ¹⁵ דרכי הכתיבה של הגאונים ¹⁶ ועניינים היסטוריים. ¹⁷

בסוף הכרך באים במרוכז שרידי הפירוש של רב שרירא גאון למסכת בבא בתרא. פירוש זה נכתב רק על שלושת הפרקים הראשונים של המסכת, וחלקים ממנו כבר נדפסו בעבר, ועתה נוספו עוד כמה קטעים. גם כאן ראיית מכלול הקטעים והפירושים עזרה להתמודד עם 'אתגר יוצא דופן: מצויים בגניזה עוד כמה וכמה קטעים הדומים לחלוטין לקטע שפרסם מאן מבחינת חומר הכתיבה, צורת הדף והכתב, ואף הם מכילים פירוש לבבא בתרא, אך ברור שאי אפשר לשייך את כולם לפירושם של רש"ג [רב שרירא גאון] ור"ה ג [ורב האיי גאון]. כלומר, מתברר שסופר אחד העתיק שני פירושים לפחות למסכת זו או לחלקים ממנה במתכונת אחידה' (עמ' 641). תובנה זו נעלמת מעיני מי שעוסק בקטע אחד או שניים, אך צפה לנגד עיני מי שאוצר ואוסף את הקטעים כולם ובוחר אותם. ¹⁸

על דעת חכמי דורו ואף לא על דעת החכמים שבאו אחריו בראשות ישיבת סורא. דברים קצרים אלה מרמזים לעניין שברודי כתב עליו בכמה מקומות, שדעות של חכמי סורא או פומבדיתא השתנו במשך הזמן, ושאינן סיבה לחפש מסורות עקביות בסורא לעומת אלה שבפומבדיתא. לעניין זה ראו המקורות אצל: פוקס, עמ' 162-164, בהערות.

¹⁵ לדיון במחלוקת רב שמואל בן חפני ור' יצחק אלפסי (הרי"ף)

בפרשנות סוגיה ובפסיקה ההלכה בה ראו: עמ' 536, הערה 3.

¹⁶ ראו למשל ההגנה על כבודו של גאון קודם: 'והבאתי את

ביאורו רק מפני שראיתי אותו (מפורש) שלא כהלכה במאמר

המיוחס לראש הישיבה הפיומי נוחו עדן, ולא אומר אלא שהוא

מטעות המעתיק מפני שידעת ראש הישיבה הייתה למעלה

מזה, ואולם ראיתי אחרים מאנשי תקופתנו שטעו בזה טעות

[ברורה]' (סימן תתטו, עמ' 556). על כך כתבו המהדירים:

'ברור שאין אמירה זו אלא ניסיון להגן על כבודו של רס"ג,

שלדעת רב האיי טעה כאן טעות גסה' (עמ' 556, הערה 2).

וראו: 'הא יכול אדם דקאמרת דאמור רבנן לא ידעינא ליה

ולא גרסיניה מעולם וליתה בגמ', ושמה קצת הראשונים או

האלופים אמרי דברים הללו, שאין אנו מכירין בהם' (סימן

תרנה, עמ' 459), וראו הדיון בהערה 4 שם אם זוהי דחייה

מעודנת של קטע הנמצא ב'הלכות פסוקות' וב'הלכות גדולות'

או שמה הדבר מצביע 'על היעדר בקיאות בהלכות פסוקות

ובהלכות גדולות'. על דרכים מעודנות נוספות שבהן דחה רב

האיי גאון את דברי קודמיו ראו: רוזנטל, עמ' 629-633.

¹⁷ ראו למשל על חלוקת המשכורות לקבוצות שונות בישיבת

הגאונים: עמ' 53, הערה 3; מקורות על פולמוס פרשני והלכתי

כנגד הקראים בענייני ירושה ראו: עמ' 387, הערה 1.

¹⁸ אני מדגיש נקודה זו כיוון ש'אין אדם עומד על דברי תורה

אלא אם כן נכשל בהם'; אני נכשלתי בעניין זה ודימיתי שקטע

כאמור מקורות לא מעטים נדפסו בכרך זה בפעם הראשונה, ודיון קצר באחת התשובות יבהיר את חשיבותם של מקורות אלה. בסימן לב נדפסה לראשונה מתוך קטע גניזה תשובה של הגאונים רב שרירא ובנו רב האי. תשובתם עוסקת בסוגיה בעלת חשיבות מרובה להבנת יחסי משפט ומוסר בהלכה. השואלים התקשו בכירורו של המשל 'ארבע לצלא וארבע לצלא' שבדברי רב ספרא בבבא בתרא ה"א. המשל מופיע לאחר תיאור מקרה שבו אחד החכמים, רבינא, תבע לקבל את הזכות לרכישת שדה הסמוך לאחד משדותיו מתוקף 'דינא דבר מצרא', תוך שהוא מבטל את הקניין של פועל שלו בשם רבינא, שקנה את השדה לפניו. הגאונים טענו שהמשל של רב ספרא 'ללמד דרך ארץ נאמר ולא לדבר דין', ועניינו הוא שהן לבעל הבית והן לפועל יש צרכים בסיסיים: ארבע כיכרות לחם בכל יום ומקום לישון על האדמה, ומכיוון שכך לא ראוי שיבטל את קניינו של הפועל מתוך תפיסה מוסרית: 'זמה יתרון לך ברבות נכסיך'.

תפיסה זו שונה מן התפיסה של מפרשי התלמוד מן המסורת הצרפתית: האשכנזית, שראשיתה בפירוש (המיוחס ל) רבנו גרשום מאור הגולה.¹⁹ למשל רש"י פירש שהדין של זכות הסירוב הראשונה, דינא דבר מצרא, מבוסס בתלמוד על טענה מוסרית של 'ועשית הישר והטוב', ומכיוון שכך קבע רב ספרא קביעה מוסרית-הלכתית: 'וכשם שאתה אומר לו הסתלק מעלי בדינא דבר מצרא משום ועשית הישר והטוב כך אני אומר לך עשה ישר וטוב לעני זה ואל תסלקהו'.²⁰ גם נכדו, רבנו תם, שחלק עליו בחריפות וטען ש'אין מרחמין בדין', וממילא אי אפשר לבטל את 'דינא דבר מצרא' מכוח טענות מוסריות, העמיד את הסיפור במקרה שבו לשני הצדדים יש קרבה לשדה המריבה, ועל פי פירושו המשל קובע קביעה הלכתית שאינה נובעת מן השיקול המוסרי.²¹ בין כך ובין כך מפרשים אלה פירשו את המשל כקביעה הלכתית, ובדרך קרובה לזה פירשו המפרשים מבית מדרשו של הרמב"ן.

גניזה הוא של רב שרירא, עד שפרופ' ברודי העמידני על כך שהוא מצטרף לקטעים נוספים, שמהם אנו למדים שהוא מתוך חיבור של אחד הראשונים. ראו: פוקס, עמ' 503.

¹⁹ 'משל אמר לו, כלומר מעשה דדין דבר מצרא אינו אלא משום ועשית הישר והטוב, וכיון דזה רוניא עני [...] ואין לו במה יתפרנס, משום הכי לא יכלת לסלוקיה דאין לך ועשית הישר והטוב גדול מזה' (רבנו גרשום, עמ' יא).

²⁰ רש"י, בבא בתרא ה"א, ד"ה 'ארבעה לצלא'.

²¹ תוספות, בבא בתרא ה"א, ד"ה 'ארבעה לצלא'. חכמים שונים התמודדו עם הקושיה של רבנו תם על רש"י. ראו למשל: אור זרוע, ג, סימן שנט, דף מט ע"ד.

לעומת זאת במסורת הפירוש הספרדית הקדומה פירשו את המשל 'ארבע לצלא וארבע לצלא' כהמלצה. דברים מפורשים בעניין זה כתב ר' מאיר הלוי אבולעפיה: 'ולאו דינא אמר ליה אלא מדת חסידות אמר ליה למעבד לפני משורת הדין'.²² דברים קרובים באים בדברי ר' יצחק אלפסי (הרי"ף), בדברי ר' יוסף אבן מיגש ובדברי חכמים אחרים.²³ עם פרסומן של תשובות הגאונים רב שרירא ורב האי מתברר שזהו מקורה של תפיסה פרשנית זו.

*

כאמור המהדירים קיצרו בהערותיהם, ובדרך כלל לא האריכו בדיונים שאין בהם חשיבות לתוכן התשובה ואף לא בהפניות ביבליוגרפיות לדיונים בפרט זה או אחר של התשובה. עם זאת לעיתים היו נדיבים יותר בהפניות לספרות המחקר. אין צריך לומר שהמידה המדויקת של הערות והפניות היא עניין של טעם אישי ושל תחומי עניין; יש תחומים שבהם מהדיר סבור שחשוב להוסיף הפניות רבות, לעומת מקומות אחרים שבהם הדבר משמעותי פחות או מיותר בעיניו. לטעמי היה מועיל להוסיף מעט יותר הפניות לספרות המחקר בעניינים הנוגעים למקורות, ואצין דוגמאות אחדות.

²² יד רמה, עמ' כב.

²³ 'כך שמענו פירושו [...] משל זה אמרו רב ספרא לראבינא כדי שיהא מואס בזה העולם, ויסתפק במה שיש לו מן הנכסים, ואל יבקש לקנות יותר; כדי שיניח רוניא בקרקע שלקח, ולא יסלקנו בדינא דבר מיצרא' (שו"ת הרי"ף, סימן קז, עמ' 240-242). באופן דומה פירש ר' ישראל איסרליין את העובדה שהרי"ף לא הביא את מעשה רוניא בספר ההלכה שלו: 'אלא ע"כ סבר דלא הכריחו אלא בדרך רחמניות ועצה טובה אמר ליה רב סמא לרבינא [...] וכיון דאינו אלא עצה טובה לא הביא רב אלפס בפסקיו' (תרומת הדשן, סימן שמ, עמ' רפה). בדרך קרובה הלך גם ר' יוסף אבן מיגש, תלמידו של הרי"ף: 'וכן אמר לו כיון שהרי יש לך שדה אחרת בצד שדה זו למה אתה רוצה עדיין לקנות זה האחרת ולסלק עני זה מעל לקיחה שטרך בה לעצמו, וכי נכסים אלו שאתה מרבה כלום יש לך מהם לאחר מיתה אלא ד' אמות של קבורה שאתה נקבר בהם בלבד כמו שיש לעני שאין לו כלום' (חידושי הרי"ף מיגש, עמ' יב). וראו גם: ערוך השלם, ז, עמ' 17, הערך 'צלא'. לדיון נרחב בפירושי הראשונים בסוגיה זו ראו הערותיו של רוטשטיין בשו"ת הרי"ף.

לפני סימן לא נכתב: 'לפי מספר ראשונים גרסת הגאונים בנוגע לשיטות תנא קמא ור' יוסי הייתה הפוכה מזו שלפנינו' (עמ' 23) – גרסת גאונים זו זכתה לכמה וכמה דיונים חשובים, ולא מכבר הקדיש מרדכי סבתו דיון נרחב לגרסה זו ולעדיפותה משאר הגרסאות.²⁴

בסימן רנ מובאת תשובה של רב האי גאון (עמ' 174) – תשובה זו ושיטת הגאונים בסוגיית מתנתא טמירתא נדונו בהרחבה במאמר של חנינה בן-מנחם.²⁵ בסימנים תכא-תכג יש מקורות בסוגיית 'אותיות נקנות במסירה' (עמ' 293-296) – מקורות אלה ואחרים, והיחס בין השיטות השונות בתקופת הגאונים נדונו בהרחבה בידי ברכיהו ליפשיץ.²⁶

בסימן תקי, דברי 'הלכות גדולות' בשאלה אם לקדש על מיץ שנסחט מענבים (עמ' 357) נדונו בהרחבה בתשובה הלכתית ארוכה של ר' לוי גינצבורג.²⁷ נספח א כולל 'שרידי הפירוש של רב שרירא ורב האי' (עמ' 639-655), ובהקדמה לנספח זה נדונים פירושי התלמוד של רב שרירא גאון. העורכים עסקו בייחוס של שרידי הפירוש לכמה מסכתות לעיתים לרב שרירא ולעיתים לרב האי, ובין השאר קבעו: 'זהפירושים על ברכות ושבת מיוחסים הן לרב שרירא הן לרב האי. ההסבר המתקבל על הדעת לייחוסים אלה הוא שהם היו יצירות משותפות, בין אם נכתבו לאחר שהתמנה רב האי למשרת אב בית דין, סביב שנת 985, בין אם קודם לכן'. דומה שהיה מועיל לציין לכמה מחקרים בעניין הזה: יוסף מרדכי דובאוויק פרסם את הדף הראשון של פירוש רב האי גאון למסכת ברכות, וממנו אנו למדים שזה חיבור שחיבר רב האי כאשר היה אב בית דין;²⁸ אלעזר הורביץ הציע דרכים שונות לפתרון בעיית הייחוס של פירושי מסכת שבת לרב שרירא או לרב האי;²⁹ וגופי הפירוש של הגאונים לבכא בתרא ודרכי השימוש של הראשונים בפירוש זה נדונו לאחרונה בהרחבה.³⁰

24 סבתו.

25 בן-מנחם.

26 ליפשיץ, עמ' 357-364.

27 גינצבורג, עמ' 53-61. באותה תשובה נדונו גם עניינים המצויים בסימנים תקה-תקט: יין צימוקים, יין מבושל ויין שנשתנה לגרעותא.

28 דובאוויק, הדף הראשון.

29 הורביץ, עמ' 127.

30 דובאוויק, רבנו חננאל, עמ' 173-218.

בשולי הדברים אעיר כמה הערות קצרות:

עמ' 280, הערה 3 – המהדירים פירשו את דברי הגאון בתשובה הזאת בהקשר של סמכותו או אופיו של סתם התלמוד וכתבו: 'הדברים מפתיעים מאוד ומלמדים על תפיסת המשיבים את האופי של (מקצת) החלקים הסתמיים של התלמוד'. באותה תשובה יש אכן דברים מפתיעים וחשובים של רב שרירא גאון ורב האי גאון על הסקת מסקנות מתוך המשא ומתן התלמודי. עם זאת נדמה לי שההקשר איננו אופיו של סתם התלמוד אלא מדובר בהבדל בין מימרה שאמר אמורא במפורש לבין מסקנה שהוסקה מתוך דבריו, קל וחומר מתוך שתיקתו, כפי שהסוגיה הנדונה שם מסיקה מדבריו. אף שרוב המסקנות מדברי אמורא הן מסתם התלמוד אין זה נושא הדיון, שהרי לפני כן דן הגאון במסקנות שהסיקו האמוראים עצמם מדברי אמוראים אחרים. סימן תלז, עמ' 305 – את התשובה פרסם גם שרגא אברמסון,³¹ ובדבריו יש כמה השלמות יפות לקרחות שבקטע הגניזה וגם הערות בעלות משמעות לעניין.

עמ' 366, סמוך להערה 3: 'הא דרב הונא בריה דרב יהושע בריתא'. על זה העירו בהערה 3: 'הכתיבים הנפוצים של מילה זו הם ברותא ובדוּתא'. במילונו של רב שמואל בן חפני מופיע הכתיב 'ברייתא'.³²

עמ' 612, סמוך להערה 2 – הגאון הסתמך על הכלל שכל מקור שמוזכר בלשון 'לאפוקי מ...]' אין הלכה כמותו. כלל זה מופיע ב'מבוא התלמוד' של רב שמואל בן חפני (בקטעים שעדיין לא פורסמו, אך חלקים מתוכם פורסמו בכרך (זה) וכן בדברי גאונים אחרים.³³

הערות אלה אין בהן כדי לפגום בחשיבות המרובה של כרך זה של 'אוצר הגאונים החדש'. זהו ספר שימושי וכלי עזר יעיל, ויש לו תרומה לחקר ספרות הגאונים, לחקר התלמוד ולחקר ספרות ההלכה והפרשנות. ברודי ושני שותפיו ראויים לתודה ולברכה על מלאכתם המקיפה, היסודית והמוקפדת. אפשר להתעורר מכך שהמחברים ממשיכים במלאכתם, ויש לקוות שיזכו להשלים את מלאכת האיסוף, המחקר וההדפסה של 'אוצר הגאונים' על המסכתות שבסוף סדר נזיקין ועל סדרי קודשים וטהרות. נקווה שאחרי מלאכה זו יקבלו עליהם גם את מלאכת ההשלמה והתיקון של הכרכים הקודמים של 'אוצר הגאונים'. כרכים אלה נדפסו לפני עשרות שנים מייחלים לעידכון.

31 אברמסון, עמ' 132.

32 מבוא התלמוד, עמ' 168, וראו שם, בהערות 14, 15.

33 לדיון של הגאונים בכלל זה ראו: אסף, עמ' רלא.

קיצורים ביבליוגרפיים

אברמסון	שרגא אברמסון, במרכזים ובתפוצות בתקופת הגאונים, ירושלים תשכ"ה
אור זרוע	ר' יצחק בן משה, אור זרוע, ג-ד, ירושלים תרמ"ז
אסף	שמחה אסף, תקופת הגאונים וספרותה, ירושלים תשט"ו
בן-מנחם	חינה בן-מנחם, 'מתנה טמירתא', שנתון המשפט העברי יג (תשמ"ז), עמ' 39-63
גינצבורג	לוי גינצבורג, תשובה בדבר יינות הכשרים והפסולים למצוה, ניו יורק תרפ"ב
דובאוויק, הדף הראשון	יוסף מרדכי דובאוויק, 'הדף הראשון של פירוש רב האי גאון למסכת ברכות', נטועים יט (תשע"ד), עמ' 143-154
דובאוויק, רבנו חננאל	—, 'רבנו חננאל וגאוני בבל: דרכי הפרשנות ופסיקת ההלכה של רבנו חננאל', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן, תשע"ה
הורביץ	אלעזר הורביץ, 'שרידים מפירושי הגאונים למסכת שבת', הדרום מו (תשל"ח), עמ' 123-227
חידושי הר"י מיגש	חידושי הר"י מיגש: על מסכת בבא בתרא, מהדורת יהושע פוליטנסקי ויעקב דהן, בית חלקיה תשע"ה
יד רמה	ר' מאיר הלוי אבולעפיה, יד רמה על מסכת בבא בתרא, מהדורת עפר צבי פלד, ירושלים תשנ"ב
ידידיה	אסף ידידיה, ביקורת מבוקרת: אלטרנטיבות אורתודוקסיות ל'מדעי היהדות' 1873-1956, ירושלים תשע"ג
ליון	בנימין מנשה ליון, אוצר הגאונים: תשובות גאוני בבל ופירושיהם על פי סדר התלמוד, א: מסכת ברכות, חיפה תרפ"ח
ליפשיץ	ברכיהו ליפשיץ, אסמכתא: חיוב וקניין במשפט העברי, ירושלים תשמ"ח
מבוא התלמוד	הרב שמואל בן חפני (גאון סורא), פרקים מן ספר 'מבוא התלמוד', מהדורת שרגא אברמסון, ירושלים תש"ן
סבתו	מרדכי סבתו, "המקיף את חברו משלש רוחותיו" (בבלי, בבא בתרא ד ע"ב - ה ע"א): לבירור היחס שבין ביקורת הנוסח לשאלות עריכה בחקר התלמוד הבבלי, תרביץ ע (תשס"א), עמ' 189-212
ערוך השלם	ר' נתן בן יחיאל, ערוך השלם, א-ח, מהדורת חנוך יהודה קוהוט, וינה תרל"ח-תרנ"ב
פוקס	עוזיאל פוקס, תלמודם של גאונים: יחסם של גאוני בבל לנוסח התלמוד הבבלי, ירושלים תשע"ז
קימלמן	אריה קימלמן, 'לוח עזר לפירושים מתקופת הגאונים (מארץ ישראל, בבל וקירואן)', שנתון המשפט העברי יא-יב (תשמ"ד-תשמ"ו), עמ' 463-587
רבנו גרשום	פירוש רבינו גרשום השלם על מסכת בבא בתרא, מהדורת צבי יהודה לייטנר, ירושלים תשנ"ח
רוזנטל	דוד רוזנטל, 'לתולדות רב פלטיי גאון ומקומו במסורת ההלכה', שנתון המשפט העברי, יא-יב (תשמ"ד-תשמ"ו), עמ' 589-653
שו"ת הר"ף	שאלות ותשובות לרבנו [...] יצחק בן הר"ר יעקב אלפאסי, מהדורת דוב צבי רוטשטיין, ניו יורק תשל"ה
תרומת הדשן	ר' ישראל איסרלין, ספר תרומת הדשן, מהדורת שמואל אביטן, ירושלים תשנ"א

כתב הגנה על מוסלמים חדשים

كتاب رشف الضرب في فضل بني إسرائيل والعرب تأليف أبي عبد الله محمد بن زكري الفاسي،
 قدمه وحققه وعلق عليه يوسف فنطون، للجلس الأعلى للأبحاث العلمية، للصادر الأندلسية، ٣٢
 Maḥammad' B. 'Abd al-Raḥmān ibn Zikri (d. Fez, 1731 CE), *Rašf al-Ḍarab*
fī Faḍl Banī Isrā'īl wa-l-'Arab (On the Eminence of Israelites and Arabs): A
Neo-Muslim Apology in Defence of the Isralites, Edited from manuscripts
 with an introduction and notes by Paul Fenton (Fuentes arabico-
 hispanas, 36), Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas,
 2016, 155+194 pp.

פרופ' יוסף ינון (פול פנטון) הוא חוקר בעל מוניטין עולמי בחקר התרבות
 הערבית-היהודית. ספרו זה, הכתוב באנגלית משובחת מאוד, מצטרף למפעלי
 המחקר החשובים שלו ומרים תרומה רבת ערך לסוגיה שעד כה נדונה אך מעט
 במחקר, וודאי לא בעמקות שכזו.

פנטון ההדיר טקסט אשר נכתב במרוקו בראשית המאה השמונה עשרה,
 ושהשתמר בכתיב יידי אחדים, ובו כתב הגנה על מוסלמים שמוצאם יהודי.
 התרגום המילולי של שם החיבור בערבית, 'רשף אל־דַרַב פי פֶדַל בְּנֵי אִסְרָאאִיל
 ואלערב' (להלן: רשף), הוא: גמיעת הדבש הלא־מזוקק בעניין מעלת בני ישראל
 והערבים. דבש גולמי הוא דבש שבתהליך הרדייה סונן רק באמצעות רשת בד
 או ניילון כדי לסלק שיירי שעוות דבורים ודבורים מתות, ושלא עבר תהליכי
 חימום, פסטור וסינון, הנהוגים בעיבוד התעשייתי. יתרונו העיקרי הוא התכולה

1 השם בא בכתיב זה כאן ובמפתח אצל פנטון וליטמן, עמ' 614,
 אך שבעמ' 20 שם שמו כתוב Muhammad כמקובל.

הגבוהה של התרכובות הצמחיות הפעילות שבו. הדימוי 'גמיעת הדבש הלא' מזוקק' מביע אפוא את ההערכה של המחבר, אבן זַפְרִי, לחיבורו, שהיה בעיניו טקסט דחוס ואיכותי. אבן זכרי הציע שהקורא יגמע בשקיקה את תוכן חיבורו, ובתוך כך העניק לחיבור כותרת 'שיווקית' ומסקרנת. כפי שהיטיב פנטון להראות וכפי שאסביר בסמוך, אכן מדובר במסמך מעניין, חשוב ומרשים.

לספר שני חלקים: אנגלי, ובו הקדמה ארוכה, מפורטת ומלומדת, וערבי, ובו מהדורה מוערת של ה'רשף'. החלק האנגלי נחלק לשלוש חטיבות. בראשונה (עמ' 11-77) דן פנטון בהרחבה בהקשר החברתי והדתי של תופעת המרת הדת מיהדות לאסלאם.² סקירתו ודיונו מתחילים בימי הביניים בספרד המוסלמית (אלְאֵנְדְלֵס) ובכיבושה בידי המְוֹחְדוֹן בשנת 1148.³ זו הייתה צרה חדשה במרחב המוסלמי המערבי (מרוקו וחצי האי האיברי), שנוספה על הצרה שנמשכה כבר יובל שנים במרחב הנוצרי שמצפון לפירנאים – מסעי הצלב. קהילות יהודיות רבות במרחבים גדולים סבלו אפוא רדיפות והיו בסכנה קיומית ממשית.

פנטון קבע בצדק כי במרוקו, יותר מאשר בכל מרחב גיאוגרפי מוסלמי אחר, רווחו כינויים ותארים בני מאות שנים, ששורשם בחברה הטרנס-אסלאמית והאסלאמית הצעירה (עמ' 20). מאז המאה השמינית צמחה במרוקו עילית שייחסה עצמה לנביא מוחמד ולצאצאיו, ושנתכנתה שריפים (שַרְפֵאָא), כלומר אצילים.⁴ כעבור שנים הם הסיתו נגד יהודים ובייחוד נגד יהודים בסתר, כל אימת שחשו שהללו זוכים לעמדות כוח כלכליות או שלטוניות (שם). בשנת 1437 נאלצו היהודים לפנות את בתיהם בפאס העתיקה, בעקבות הגילוי הניסי של קברו של אדריס, ולעבור לפאס החדשה בלי שיכלו לקחת עימם את רכושם. זה היה אירוע טראומטי לחלקם, והיו שהמירו דתם לאסלאם בשל כך (עמ' 21).

2 לסקירה קצרה וכללית על התאסלמות יהודים במרוקו בימי

הביניים ובעת החדשה עיינו: בשן, מרוקו, עמ' 67-70.

3 פנטון כתב על 'איגרת הנחמה' של ר' מימון הדיין ו'איגרת

השמד' של בנו, הרמב"ם, שני חיבורים שנכתבו בתגובה על

כיבוש המוחדון. ראו: פנטון, עמ' 13. כידוע בין החוקרים ניטש

ויכוח נוקב כיצד ראוי לפרש את עמדת הרמב"ם באיגרתו.

עיינו למשל: בן-ששון, זיכרון; הרטמן, עמ' 31-66; לורברבוים

ושפירא; סולובייצ'יק; סטריקובסקי. על מצוקות היהודים

במרחב הספרדי-המרוקאי באותם ימים ראו: בן-ששון, זהות;

בן-ששון, תפילה. מקובל לכוון את 200 השנים שקדמו

לכיבוש המוחדי 'תור הזהב', אך ראו הסתייגות עקרונית

ומנומקת מכינוי זה: בן-ששון, תור הזהב.

4 תואר זה קדם לאסלאם. אחרי הופעת הנביא יוחד כינוי זה

לצאצאיו והביע במשמע תכונות נאצלות, לצד מובנים נוספים.

עיינו: ון ארנדנוק.

מושג מרכזי במסורת ההיסטוריוגרפית והספרותית של האסלאם הוא אלמהאג'רין (המהגרים). יסודו בימי הנביא ובתומכיו שהיגרו עימו ממכה לאלמדינה. בהמשך קיבל מושג זה משמעות נוספת והביע לא רק שינוי במקום אלא גם שינוי בזיקה השבטית. ככלל נחשב הכינוי מהאג'ר מבע של כבוד,⁵ אולם בעקבות הגירוש מפאס העתיקה כונו כך היהודים שהתאסלמו, כדי לבדל אותם מן המוסלמים הוותיקים וממהגרים קודמים. בשם זה כונו יהודים שהמירו דתם לאסלאם מרצון או בכפייה גם במקומות ובזמנים אחרים (עמ' 23). בחיבור מן המאה השמונה עשרה שנכתב במרוקו נגד המהאג'רין, 'קדיה אלמהאג'רין אלמסמון אליים באלבלדיין' (בעיית המהגרים המכונים היום אלבלדיין), הציע המחבר האנונימי שהכינוי מהאג'רין זהה במובנו לבלדיין, היינו ילידים, ונגזר מן המילה בלידה, שכונת היהודים בפאס העתיקה (עמ' 23). פנטון פקפק בתקפות ההסבר הזה, שכן הכינוי בלדי מוכר גם ממקומות אחרים, ולדעתו ייתכן ששורשיו בספרד, ושהוא בא לציין משהו או משהו נטול ערך (עמ' 24). לדעתו הכינוי מהאג'רין היה נחשב מכדי להסיבו על מומרים ממוצא יהודי, ולכן כונו בלדיין.⁶

מכאן עבר פנטון לדון ביריבות החברתית והכלכלית שבין הבלדים לשריפים ובוו שבין הבלדים לצופים, היינו המיסטיקנים המוסלמים (עמ' 25–34). פנטון תיאר וניתח כיצד נפוצו רעיונות צופיים במרוקו לקראת סוף ימי הביניים, וכיצד פעלו הצופים והשריפים בצוותא כדי להתפלמס עם היהודים ולדכאם מבחינה כלכלית וחברתית. במשך דורות היה מי שדאג להזכיר את מוצאם של המוסלמים החדשים⁷ מתוך כוונה להשפילם, ולדעת פנטון מהדהד בזה הוויכוח המוכר היטב מן המאות הראשונות לאסלאם על עליונות המוצא, כטענת הערבים וקרוביו של הנביא, לעומת תוקף האמונה והלהט הדתי, כטענת הרוב המכריע שכבר היה לא־ערבי, ועל כן נתכנה שְעוּבִיּה (בניגוד לְעַרְבִיּה). הדים לפולמוס המתמשך הזה היו גם ביצירה היהודית בספרד.⁸

להרחבה התשתית הספרותית שביסוד ה'רשף' ייחד פנטון דיון בן עשרה עמודים ב'מבשר ספרותי': נְצִיחָה אֶלְמַגְתֵּרִין (עצה לְמוֹלְכִים שולל) מאת מוחמד מִיאֵרָה' ובהתפתחויות שהשתלשלו מחיבור זה (עמ' 34–44). זהו חיבור מן המאה השש עשרה אשר שרד בכמה כתבי־יד, ושראה אור במהדורה ביקורתית

5 עיינו: ואט; פנטון וליטמן, לפי המפתח בערך muhijir(in).

6 עיינו עוד: פנטון וליטמן, לפי המפתח בערכים bildi, bildiyyin. לסקירה חטופה של תולדות יהודי פאס במאות הקודמות ראו: פנטון, עמ' 19–20.

7 נקטתי את המושג הזה בהשראת כותרת ספרו של יוסף קפלן. עיינו: קפלן.

8 עיינו: אלוני, הכוזרי; אלוני, שרה והגר; אנדרוויץ.

רק בשנת 2007. בחלקו הראשון עשרים ושתיים תשובות של פוסקים מוסלמים שהוגשו לסולטאן אחמד אלנטאסי (שלט בשנים 1525-1549), ושעניינן כיצד ראוי להתייחס אל מוסלמים 'חדשים' גם מדורות קודמים, היינו מי שלאבותיהם לא הייתה זיקה ישירה לנביא או לסובבים אותו. בחלק השני יש שלוש ושתיים הערות מלומדות של מיארה על אותן תשובות הלכתיות, וכך הסיט את הדיון בבלדים מן התחום החברתי-הכלכלי אל הזירה המשפטית והמוסרית. מגמתו ברורה: אסור שתהיה למוצא השפעה על המעמד. המאמץ האינטלקטואלי מעיד כמאה עדים עד כמה רווחה הדעה שיש לכדל את הבלדים מן המוסלמים ה'אמיתיים'. מתברר שהדעות הקדומות וחוסר האמון בבלדים היו מושרשים עמוק בליבות רבים במרוקו בשנים ההן.

מיארה היה דמות נחשבת ונכבדת בימיו, וחיבורו עורר גלי פולמוס בין מצדדיו למתנגדיו. מתוך שפע הנתונים שהביא פנטון בקשר לפולמוס זה אציין שלושה: מלומדים מרוקאים ניסחו חמישים ושתיים השגות על דבריו של אבן זכרי; לעומתן נכתבה קצידה בת 300 בתים להגנת היהודים; 600 שנה אחרי המוחדון עדיין נאסר על מומרים לחבוש טורבן מוסלמי והם נדרשו לענוד תווים מזהים בדומה ליהודים (עמ' 43).

בתוך כך המשיכו יהודים במאות השבע עשרה והשמונה עשרה להתאסלם, לעיתים כדי לשפר את תנאי חייהם הקשים וכדי לא לאבד את רכושם (עמ' 45-46). כפי שמוכר מסביבות נוצריות, היו שהמשיכו לאחוז במנהגים יהודיים גם לאחר שהמירו את דתם (עמ' 46). הקושי להשתלב בחברה החדשה מאשש את התיאוריה ש'רדיפה אחר מיעוט מתעצמת ככל כשהסימנים המאפיינים את המיעוט הזה, והמזהים אותו כקבוצה, מיטשטשים בניסיון להטמיע אותו בחברת הרוב' (עמ' 48). תיאוריה זו תקפה כמובן במקומות ובזמנים שונים ואינה מאפיינת דווקא את המיעוט היהודי בקרב חברת רוב מוסלמית. כך נמנע מן המוסלמים החדשים לשאת שמות משפחה מוסלמיים (עמ' 49), והם נאלצו להינשא בתוך קבוצת המוצא שלהם, כלומר נישואים אנדוגמיים (עמ' 50-51). התופעה הזאת מוכרת היטב מספרד הנוצרית במאה החמש עשרה ולא ארחיב את הדיון בה.

הסעיף הבא יוחד לבלדים במכנאס (עמ' 51-54), ובין השאר הביא פנטון שיר בערבית מדוברת המגנה את היהודים שהתאסלמו ומתאר את חוסר אמינותם. אזכיר בהקשר זה תעודה מרתקת שפרסמה זה מקרוב נורית מלצר-פדון ובה פנייה של קהילת מכנאס לקהילות אחרות סביב הים התיכון בבקשת עזרה לאחר פרעות ביהודי העיר בשנת 1718, היינו סמוך מאוד למועד שבו כתב אבן זכרי את ה'רשף'⁹.

9 מלצר-פדון; השו: פנטון וליטמן, עמ' 159, תעודה 58. עיינו

בסעיף שלאחר מכן הראה פנטון כי במהלך המאות השמונה עשרה והתשע עשרה היו בין צאצאי הבלדים מלומדים מובהקים ומפורסמים שנמנו עם העילית הממסדית במרוקו, וחלקם מילא תפקיד חשוב גם במסד הצופי (עמ' 54-57). הדים למתחים שרחשו בין המוסלמים הוותיקים לבלדים יש גם בדיווחים של אירופים (עמ' 57-59). הסעיף האחרון בחלק הראשון דן ביחסי היהודים והבלדים (עמ' 60-65). פנטון עמד על כך שמומרים יהודים המשיכו לקיים יחסי מסחר עם בני משפחותיהם היהודים, ודגם זה מוכר היטב מן הנוצרים החדשים בפורטוגל במאות השש עשרה והשבע עשרה.¹⁰ בחתימת דבריו ציין כי במאה העשרים נטמעו הבלדים לחלוטין בחברה המוסלמית, ולמיטב ידיעתו אין תיעוד ולו של מקרה אחד של שיבת בלדי ליהדות בתקופת הפרוטקטורט. לאחרונה נישאו שתי נשים ממוצא בלדי ליהודים, ואחת מהן אף התגיירה, אולם, כפי שהדגיש פנטון, היה זה בצרפת ולא במרחב מוסלמי (עמ' 65).

בחטיבה השנייה (עמ' 77-135), הדנה באבן זכרי וחיבורו 'רשף', חמישה פרקים. בראשון (עמ' 67-77) שחזר פנטון את הביוגרפיה של אבן זכרי, שראשיתה המתועדת היא שושלת רבנית בפאס במאה הארבע עשרה. המידע על מוחמד אבן זכרי חלקי וכללי, ופנטון טרח ללקט רסיסים וללבנם במאמץ לשחזר לפחות חלק מן הביוגרפיה. אבן זכרי נולד כנראה סביב 1665 ונפטר בשנת 1731. בהמשך מנה פנטון עשרים ושניים חיבורים שכתב אבן זכרי, ממוינים על פי סוגותיהם: פרשנות הקוראן, חדית', משפט, תיאולוגיה, צופיות, ספרות, אסטרונומיה ופולמוס. ה'רשף' שייך כמובן לסוגת הפולמוס.

הפרק השני (עמ' 77-135) הוא ניתוח מפורט של ה'רשף' הכולל תרגום חלקים ממנו לאנגלית. בבואו להגדיר את מטרת ה'רשף' היטיב פנטון להבחין כי אף שנכתב בהשראת ה'נציחה' של מיארה, אשר נזכרה לעיל, תכלית ה'נציחה' הייתה להגן על נכסי הבלדים באמצעות הגנה על יושרתם המוסרית ועל זכויותיהם המסחריות, ואילו ה'רשף' נועד להגן על הקהילה היהודית המוסלמית בפאס, אשר באותם ימים הגיעה ליציבות כלכלית אך עדיין הייתה יעד לאפליה נוקשה (עמ' 79-80). אומנם גם אבן זכרי רצה להגן על העמדות היוקרתיות שהיו לבלדים, אולם היה זה בעיקר מאבק אידיאולוגי: הוא נאבק למען שוויון זכויות תוך ביקורת נוקבת על חוסר הסובלנות שבאסלאם, והפולמוס חזר אל היהודים באלאנדלס בזיקה לשעוביה (עמ' 80-93).

עוד: בשן, פגיעות, עמ' 88; ככל שבדקתי לא מצאתי בספרו אזכור של אבן זכרי וחיבורו.

10 ראו: צור, מוסדות, בייחוד עמ' 124 (למעלה), 131-132; צור, תמוצה.

מכאן ואילך סקר פנטון בפירוט את מבנה ה'רשף' וחילק אותו לחמישה חלקים עיקריים:

א. הקדמה ובראשה פתיח (עמ' 93-96, דפים 1-3 בכתביהיד = עמ' 3-7 במהדורה). בפתיח הבחין אבן זכרי בין בני ישראל (בנו אסרא'יל) לבין יהודים (יהוד). בני ישראל הטובים הם מי שהכירו בשליחות האמת של מוחמד ועל כן הצטרפו אליו, ואילו היהודים הם מי שנותרו באמונתם ועל כן נחשבים כופרים (עמ' 94).

אחרי הפתיח באו שתי הקדמות. בהקדמה הראשונה (עמ' 96-97, דפים 3-7 בכתביהיד = עמ' 7-15 במהדורה) קבע אבן זכרי כי יהירות היא תכונה מגונה אלא אם כן היא למען הדת, והוא ביקר קשות את השריפים על התנשאותם. את ההקדמה השנייה (עמ' 97-105, דפים 7-15 בכתביהיד = עמ' 15-34) פתח אבן זכרי בהבהרת מעמדם של אצילי בני ישראל כבר בקוראן: הייתה להם אצילות כפולה, שכן הישראלים שטרם האסלאם היו בעצם פרוטו-מוסלמים. בהמשך דן בשאלה מי נחשב ד'מי (בן חסות), ואם היו ד'מים רק בימי הנביא או גם לאחר מותו (עמ' 102). לאחר מכן בירר אם ועד כמה מוצא אתני משפיע על האפשרות להיחשב ד'מי (עמ' 104-105). הדיון נחתם בקביעה שבסופו של דבר האצילות היא הקרבה לאלוהים, ויכולה לבוא לידי ביטוי בשני אופנים: גנטי או רוחני. לדעת אבן זכרי, לזיקה גנטית יש ערך רק כשזיקה גנטית נלווה אליו, ואילו לזיקה הרוחנית יש ערך פנימי ללא תלות במוצא.

ב. לקסיקון ביוגרפי של הצחאבה היהודים (עמ' 106-107, דפים 11-24 בכתביהיד = עמ' 35-53 במהדורה). על סמך קובצי חדי'ת' וספרות היסטוריוגרפית ליקט אבן זכרי פריטי מידע המהווים לקסיקון ביוגרפי של גברים ונשים שנחשבו צחאבה, היינו חברי הנביא.¹¹ היו אלה המאמינים הראשונים בשליחותו של מוחמד, ולפיכך זכו למעמד מיוחד במסורת המוסלמית וראו בהם מקור סמכות באשר לאורחותיו של הנביא ולהיגדיו. פנטון קבע אל נכון כי רשימה כזו היא מפעל מקורי להפליא ויחיד בארון הספרים המוסלמי. כך העמיד אבן זכרי עילית חלופית לשריפים. בשולי הפרק הזה העיר אבן זכרי כי לצד יהודים רבים שנמנו עם הצחאבה, היו יהודים בקרב התאבוען, היינו ההולכים בעקבות הנביא וממשיכי דרכו.¹² שוב בולטת המגמה להדגיש את הממד הרצוני החופשי של אימוץ בשורת האסלאם כנגד הזיקה השבטית של השריפים, והטעם ברור.

11 עיינו: בראשר וחטינה, לפי המפתח בערך 'חברי הנביא'; מוראני, ושם עמד גם על ההבדל בינם לבין המהאג'רון.

12 עיינו: בראשר וחטינה, לפי המפתח בערך 'תאבועון'; ספקטורסקי.

ג. פירושים אנטי־בלדיים לא ראויים בחוק המאלכי (עמ' 107-118, דפים 224-331 בכתב־היד = עמ' 53-82). ההאשמה הבאה שעימה התמודד אבן זכרי הייתה שהבלדים נושאים פגמים מוסריים, ירושה מאבותיהם היהודים. אבן זכרי פתח את תגובתו בציון עובדה שבתקופה הקדם־אסלאמית (הג'אֶהֶלִיָּה), סברו כי ערכים נחשבים כמו יוקרה (וג'אֶהֶה) ושררה (ריאסה) הם תורשתיים, אך עם הופעת האסלאם נדחו ערכים אלה מפני ידע וחסידות (עמ' 108). כאן בא דיון ארוך במעלות הראויות ובמקומן בקרב בני ישראל. מכל מקום למרות מעלותיהם לא קיבלו הבלדים משרות דתיות ונחשבו שותפים בלתי ראויים לנישואים. בהקשר זה התפלמס אבן זכרי עם 'אלמח'תצר' (התמצית), חיבורו המקיף של ח'ליל בן אסחאק (נפטר 1374), משפטן מן האסכולה המאלכית. החיבור, שנקט עמדה מפלה כלפי הבלדים, זכה להשפעה רבה במרוקו ונכתבו לו פירושים רבים.

ד. פירושים לא ראויים לקוראן ולחדית' (עמ' 118-128, דפים 31-335 בכתב־היד = עמ' 82-93 במהדורה). מאחר שהעיונים והמפלים את הבלדים ביססו את עמדותיהם על פסוקי קוראן ועל מסורות מן החדית', ייחד אבן זכרי את הפרק הזה להצעת פירושים חלופיים לאותם פסוקים ומסורות, ופנטון כדרכו סיכם אותם ביסודיות. הפרק הזה ב'רשף' מסתיים בשני נספחים: העונש שהמיטו על עצמם מי שהעריכו את זולתם ככופרים (עמ' 127, דפים 35-38 בכתב־היד = עמ' 93-98); העונש שהמיטו על עצמם מי שהשתמשו במונה בני ישראל לעלבון (עמ' 128, דפים 38-39 בכתב־היד = עמ' 98-100 במהדורה).

ה. 101 דעות קדומות אנטי־בלדיות (עמ' 129-133, דפים 39-54 בכתב־היד = עמ' 100-141 במהדורה). פנטון סקר את עיקרי הדעות הללו ואף מיין אותן באופן חלקי מיון פנימי־נושאי. בשולי הדיון של פנטון באה פסקה שכותרתה 'הגנה על מנג'ור' (עמ' 133-134), ושעניינה הערה שנוספה בחלק מכתב־היד של 'ניל אל־אבתהאג' בתטריז אלדיבאג" (חסד העליזות ברקמה על אריג המשי), מילון ביוגרפי של משפטים מאלכים מאת אחמד באבא אלטנבֶכְתִּי. בהערה, הנוגעת לדבריו של אלטנבֶכְתִּי על 'פֶּהֶרְסֶה', חיבורו של המלומד הבולט ביותר כדורו, אחמד בן עלי אלמנג'ור אלפאסי (1520-1587), נאמר שהיה חסיד ומלומד מופלג, 'אף שהיה מתאסלם (מומר מיהדות)' – אבן זכרי היה משוכנע שזו תוספת זדונית.

באחרית דבר לחיבורו (עמ' 134-135, דפים 54-55 בכתב־היד = עמ' 141-145) המעיט אבן זכרי בערך ההתנהגות השערורייתית של מתנגדי הבלדים וראה בה חידוש של כפירה (בדעה).¹³

13 עיינו: בר־אשר וחטינה, לפי המפתח בערך 'בדעה'; רובסון.

בפרק השלישי בספרו (עמ' 135-139) דן פנטון במקורות ה'רשף' ומיין אותם על פי סוגותיהם: פרשנות הקוראן, ספרות החדית', ביוגרפיה והיסטוריה, תורת המשפט, צופיות. הסעיף האחרון בפרק זה הוקדש לניתוח הסגנון. בפרק הרביעי (עמ' 139-154) סקר תגובות על ה'רשף': מתנגדים, מנמעים, תומכים, היסטוריה מאוחרת והדים מאוחרים של ה'רשף'. עוד הביא תצלומים של ארבעה עמודים מאחד מכתבי-היד. בפרק החמישי (עמ' 154-159) הביא פנטון את מסקנותיו.

החלק השלישי בספר מציג בקצרה את המהדורה (עמ' 161-164), ונלוו אליו מקורות נבחרים לביוגרפיה של אבן זכרי (עמ' 164-165). לאחר מכן באו ביבליוגרפיה עשירה (עמ' 167-185) ומפתח של שמות אנשים ומקומות (עמ' 187-194).

בחלק הערבי באה מהדורה מדוקדקת של ה'רשף' (עמ' 3-145), ואחריה באו מפתחות של פסוקי קוראן (עמ' 146-147) ושל שמות אנשים ומקומות (עמ' 147-155).

*

דעת לנבון נקל כי מה שאירע בפאס התרחש גם במקומות אחרים, וייתכן שבעתיד יימצא תיעוד ספרותי גם לכך. עדות מרתקת לזהות נזילה של יהודי שהתאסלם בסוף המאה השמונה עשרה או בראשית המאה התשע עשרה במכנאס או בסביבתה ולזיקתו המתמשכת לקהילה היהודית ולחוקיה השתמרה באחת התשובות שכתב ר' רפאל בירדוגו (1747-1822), מגדולי חכמי מרוקו ופוסקיה, שאף נתכנה 'החשוב שבכבני העיר בדורו ובכל הדורות שלאחריו'.¹⁴ בתשובה לא מתוארכת נדרש לשאלה הבאה:

מעשה שהיה כך היה: ראובן היה נשוי עם דינה ושהה עמה כמה שנים. ואחרי מופלג הוא, קרה לו מקרה בלתי טהור¹⁵ והמיר טוב ברע,¹⁶ ואף על פי כן שומר עצמו מכל הדברים הרעים – מפתם לא יאכל ומכוסם לא ישתה,¹⁷ ועדיין הוא נשוי עם דינה אשתו, ונוהגת עמו ככנות ישראל בטומאת נדה וטומאת לידה.¹⁸ אח"כ [אחר כך] נתקוטטו ביניהם הבעל ואשתו [הנז' כרת], ונתן לה גט כריתות, והלכה ונתקדשה לשמעון, דהיינו קדש ולא בעל.

14 בר' אשר, א, עמ' 3.

15 על פי שמואל א כ, כו.

16 על פי ויקרא כז, י, וזו לשון נקייה שמשמעה: המיר דתו.

17 בהשראת שמואל ב יב, ג.

18 אפשר שמשתמע מכך שאף נולדו להם ילדים משותפים לאחר שהתאסלם.

ויהי ממחרת, לא מצאה חן בעיני שמעון האשה הנז', ונתן לה גם הוא גט כריתות, ותשאר האשה משני ילדיה¹⁹ ראובן ושמעון הנז' (כרים), והיתה נודדת ללחם איה,²⁰ שכולה וגלמודה.²¹ ויהי היום, בא ראובן ורצה להחזיר גרושתו דינה הנז', כי ראה שכל העולם חשך בעדו²² וננעלו לפניו שערי אורה, שמיום שגרש את אשתו נשאר מטולטל טלטולא דגברא, ונשאר נע ונד ולא מצא מנוח לכף רגלו,²³ וקרוב שיכשל בנשג"ז.²⁴ ונמצא שכל מה שטרח ושמר עצמו מלבד יהיה לריק: לישא גויה אינו יכול, ישראלית²⁵ אינו יכול ג"כ (גם כן), כי סכנה גדולה היא לכל העולם, וזלת זו שכבר נודע לכל גוים ויש'וראל' שהיא אשתו בעודו ביהדות, משא"כ (מה שאין כן) לישא אחרת שלא היתה אשתו, מבלי ספק צעק יצעקו עליו באופן שאין לו תרופה בלתי זאת. לזה יורנו המורה מה יהיה משפט האיש הלזה, דל ורזה, ויקיים נפש א' (חת) מישראל,²⁶ אם יכול לעשות אותה פילגש בלא כתובה ובלא קידושין, כי להחזירה בכתובה ובקי' (דושין) אינו מן הדין, שהרי מקרא מלא הוא 'לא יוכל בעלה'²⁷ וכו', ותשובתך הרמתה²⁸ מהרה תצמח.²⁹

מדובר אפוא ביהודי שהתאסלם אך המשיך לחיות עם אשתו היהודייה תוך הקפדה על הלכות מסוימות דווקא בדיני אישות. לאחר זמן גירש אותה, והיא התקדשה למישהו אחר, אך הלה לא הספיק לקיים עימה יחסי אישות ונפרד ממנה למוחרת הקידושין. הבעל הראשון והאישה רצו לשוב לחיות כבני זוג, מצב שלכאורה אסור מן התורה. הפתרון ההלכתי היחיד הוא לחיות כזוג ללא קידושין, והאישה נחשבת פילגש, ור' רפאל בירדוגו אכן התייר להם לשוב לחיות כזוג.

19 על פי רות א, ה, וזו לשון אירונית, שהרי ברות אכן מדובר באובדן שני הבנים, מחלון וכיליון, ואילו כאן הכוונה ששני בעליה נטשו אותה.

20 איוב טו, כג.

21 ישעיה מט, כא.

22 בבלי, ביצה לב ע"ב.

23 על פי בראשית ח, ט; דברים כח, סה.

24 ראשי תיבות של נידה, שפחה, גויה, זונה, ארבע עבירות

המתממשות ביחסי אישות עם גויה.

25 יהודייה.

26 משנה, סנהדרין ד, ה. זה הנוסח הרווח, והשוו: אורבך,

עמ' 561-577.

27 דברים כד, ד.

28 על פי שמואל א ז, יז.

29 ישעיה נח, ח; בירדוגו, ב, סימן קע, דף פג ע"ב - פד ע"א

(עמ' 166-167).

התשובה היא מסמך מרתק מבחינת רוחב ידיעותיו של הרב בירדוגו, שיקוליו המשפטיים, האופן שבו קרא בכתבי קודמיו, תעוזתו ההלכתית, אשר הוא עצמו היה מודע לה, והרטוריקה שבה הציג את טיעוניו. אך כל אלה אינם מן העניין כאן. מן השאלה והתשובה אין לדעת מי השואל, אולם אפשר לשער ששני הצדדים, האיש והאישה, היו מעוניינים בחוות הדעה המשפטית. הם פנו אל הגורם המוסמך והנחשב ביותר בסביבתם, והוא מצידו ראה בשואלים חלק מקהל היעד שלו. כל אלה נתוני רקע שאינם מובנים מאליהם, ומשתמעת מהם גישה סובלנית ומכילה כלפי המתאסלם וכלפי בת זוגו, הן מצד הקהילה היהודית הן מצד המשיב. עוד משתמע מן השאלה שהחברה המוסלמית הייתה סובלנית ומכילה פחות מהחברה היהודית, ממש כפי שמלמד ה'רשף' על פאס.

*

פנטון העמיד מהדורה מדוקדקת ואיכותית של חיבור מעניין וחשוב. מבואו המפורט והמלומד מעניק למהדורה זו ערך מיוחד, שכן הוא השכיל לשבץ את ה'רשף' בהקשרים היסטוריים, חברתיים ורעיוניים. ידיעותיו הרבות של פנטון בתולדות האסלאם ובייחוד בתולדות הצופיות המוסלמית והיהודית והיכרותו העמוקה את ההיסטוריה היהודית בימי הביניים ובעת החדשה הניבו מחקר עשיר, היוצא ללמד לא רק על עצמו. יש להכיר טובה מרובה לפנטון על ההישג המחקרי הזה, המרים תרומה ייחודית ומרתקת לתולדות הפולמוסים בין יהודים למוסלמים. אני מקווה שלא ירחק היום ופנטון יזכה את הרבים במהדורה עברית של חיבורו זה, כולל תרגום ה'רשף'.

מוגן בזכויות יוצרים

קיצורים ביבליוגרפיים

- אורבך אפרים אלימלך אורבך, מעולמם של חכמים: קובץ מחקרים, ירושלים תשמ"ח
- אלוני, הכוזרי אלוני, 'הכוזרי לר' יהודה הלוי באור ה"שעובייה", בצרון סה (תשל"ד), עמ' 105-135
- אלוני, שרה והגר —, 'שרה והגר בשירת ספרד', ספר בן-ציון לוריא: מחקרים במקרא ובתולדות ישראל, מוגשים לו במלאת לו שבעים שנה, ירושלים 1979, עמ' 168-185
- אנדרוויץ Susan Enderwitz, 'al-Shu'ibiyya', *Encyclopedia of Islam*², IX, Leiden 1997, pp. 513-516
- בירדוגו ר' רפאל בירדוגו, שאלות ותשובות משפטים ישרים, קראקא תרס"א מנחם בן-ששון, 'לזהותם היהודית של האנוסים: עיון בהשתמדות בתקופת האלמוחדון', פעמים 42 (תש"ן), עמ' 16-37
- בן-ששון, זיכרון —, 'זיכרון ושכחה של שמדות: על קידוש השם בארצות הנצרות ובארצות האסלאם בימי הביניים המוקדמים', יוסף הקר, בנימין זאב קדר ויוסף קפלן (עורכים), ראשונים ואחרונים: מחקרים בתולדות ישראל מוגשים לאברהם גרוסמן, ירושלים תש"ע, עמ' 47-72
- בן-ששון, תור הזהב Menahem Ben-Sasson, 'Al-Andalus: The so-called "Golden Age" of Spanish Jewry: A Critical View', Christoph Cluse (ed.), *The Jews of Europe in the Middle Ages (Tenth to Fifteenth Centuries): Proceedings of the International Symposium Held at Speyer, 20-25 October 2002*, Turnhout 2004, pp. 123-137
- בן-ששון, תפילה —, 'תפילתם של אנוסים', ישעיהו גפני ואבי רביצקי (עורכים), קדושת החיים וחירוף הנפש: קובץ מאמרים לזכרו של אמיר יקותיאל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 153-166
- בראשר משה בראשר, לשון לימודים לרבי רפאל בירדוגו, א-ג, ירושלים תשס"ב
- בראשר וחטינה מאיר מ' בראשר ומאיר חטינה (עורכים), האסלאם: היסטוריה, דת, תרבות, ירושלים תשע"ח
- בשן, מרוקו אלעזר בשן, יהדות מרוקו: עברה ותרבותה, תל אביב 2000
- בשן, פגיעות בשן, פגיעות בחיי הדת והתאסלמות במרוקו מימי הביניים עד הזמן החדש, לוד תש"ע
- הרטמן דוד הרטמן, מנהיגות בעיתות מצוקה: על איגרות הרמב"ם, תרגם צבי זהר, תל אביב 1989
- ואט William Montgromrey Watt, 'Muhādjirūn', *Encyclopedia of Islam*², VII, Leiden 1993, pp. 356-357
- ון ארנדונק Cornelis van Arendonk & William Albert Graham, 'Sharif', *Encyclopedia of Islam*², IX, Leiden 1997, pp. 329-337
- לורברבוים ושפירא יאיר לורברבוים וחיים שפירא, "איגרת השמד" לרמב"ם: יוכח הרטמן-סולובייצ'יק בראי הפילוסופיה של המשפט, אבי שגיא וצבי זוהר (עורכים), מחויבות יהודית מתחדשת: על עולמו והגותו של דוד הרטמן, א, תל אביב תשס"ב, עמ' 345-373

- Miklós Muranyi, 'Şahāba', *Encyclopedia of Islam*², VIII, Leiden 1995, pp. 827–829 מוראני
- נורית מלצר־פדון, 'מכתב ממכנאס בארכיון קהילת ליוורנו', פעמים מלצר־פדון 155–154 (תשע"ח), עמ' 253–266
- Haym Soloveitchik, 'Maimonides' "Iggeret Ha-Shemad": Law and Rhetoric', Leo Landman (ed.), *Rabbi Joseph H. Lookstein Memorial Volume*, New York 1980, pp. 281–319 (reprinted in: Haym Soloveitchik, *Collected Essays*, II, Oxford 2014, pp. 352–364) סולובייצ'יק
- אריה סטריקובסקי, 'איגרת השמד לרמב"ם: הלכה או רטוריקה?', איתמר ורהפטיג (עורך), ספר היובל: מנחה לאי"ש, ירושלים תשנ"א, עמ' 242–275 סטריקובסקי
- Susan A. Spector, 'Tābi'un', *Encyclopedia of Islam*², X, Leiden 2000, pp. 28–30 ספקטורסקי
- יוסף ינון פנטון, הפרעות בפאס או התריתל התרע"ב: ל' בניסן – ב' באייר התרע"ב: מחקר ומקורות, ירושלים תשע"ב פנטון
- Paul B. Fenton & David G. Littman, *Exile in the Maghreb: Jews under Islam: Sources and Documents, 997–1912*, Madison, NJ 2016 פנטון וליטמן
- ירון צור, 'על חשיבות המוסדות הסמיים מן העין: גברי קושטא וה"אָנְטֶסֶאב"', מיכאל וינטר ומירי שפר (עורכים), תורכיה: העבר העות'מאני וההווה הרפובליקני: קובץ מאמרים לכבוד פרופ' אריה שמואליץ ז"ל, תל אביב תשס"ז, עמ' 121–137 צור, מוסדות
- Yaron Tsur, 'Dating the Demise of the Western Sephardi Jewish Diaspora in the Mediterranean', Emily Benichou Gottreich & Daniel J. Schroeter (eds.), *Jewish Culture and Society in North Africa*, Bloomington, IN 2011, pp. 93–104 צור, תפוצה
- יוסף קפלן, מנוצרים חדשים ליהודים חדשים, ירושלים תשס"ג קפלן
- James Robson, 'Bid'a', *Encyclopedia of Islam*², I, Leiden 1960, p. 499 רובסון